

שלזיה העלית המזרחית

(Ostoberschlesien). יחידת מינהל אזורית שכללה את השטחים שסופחו ל'רייך' ממזרח למחוז שלזיה הפולנית (שלונסק; Slask). במרכז האיזור נמצאה זגלמביה (Zaglebie), חלקו המזרחי של אגן המכרות והתעשייה בדרום מערב פולין, איזור עירוני מיושב בצפיפות. ערב מלחמת-העולם השנייה חיו בזגלמביה כ-65,000 יהודים, רובם בשתי הערים הגדולות של האיזור בנדין וסוסנוביץ.

כבר בעת ההכנות לכיבוש פולין תוכנן סיפוחה של זגלמביה והקמת יחידת המינהל שע"מ במסגרת ה'רייך'. כך ביקשו הגרמנים להעביר לרשותם את כול אוצרות הטבע והתעשייה הכבדה של פולין. כבר לפני שהושלם הכיבוש החלו הגרמנים להשתלט על המכרות ועל המפעלים הגדולים. במקביל החלו הגרמנים בגירוש אוכלוסייה בלתי-רצויה, בעיקר יהודים. תוכניות לגירוש יהודי האיזור (רובם יהודי זגלמביה) היו בתוקף מספטמבר 1939 ועד ינואר 1941. אפס, בשל עיכובים שונים ובעיקר בשל התנגדותו של מושל הגנרלגוברנמן הנס פרנק, לא הוצאו התוכניות אל הפועל. בחודשים ההם היו רק שני גירושים בהיקף קטן: משלוח של כ-1,500 יהודים למזרח באוקטובר 1939 במסגרת תוכנית ניסקו (רזרוט לובלין), והעברתם של כ-5,000 יהודי שלזיה הפולנית – מקטוביץ (Katowice), מחוז'וב (Chorzow) ועוד – לערי שע"מ (אביב 1940).

בחודשי המלחמה הראשונים, הוטלו על יהודי האיזור צווים וגזירות רבות: קונטריבוציות של זהב וכסף (נובמבר-דצמבר 1939), חובת ענידת סרט לבן עם מגן-דוד (אחר כך בא במקומו טלאי צהוב), הגבלות תנועה ומידע שונות, ובכללן איסור החזקת מקלטי רדיו. ב-17 בנובמבר 1939 הוחל בהפקעת רכוש היהודים באיזור, באמצעות 'לשכת הנאמנות הראשית מזרח' בקטוביץ. ההפקעה רוששה שכבות גדולות של האוכלוסייה היהודית. הגברים היהודים חוייבו בעבודות כפייה בהיקף נרחב.

עם התגבשות המבנה המינהלי של האיזור, ובפרט נוכח הסיפוח ל'רייך', השתנו מעט תנאי חייהם של היהודים. עד אביב 1943 לא הוקמו בשע"מ גטאות סגורים, אף שנאסר על היהודים לגור ברבעים מסויימים; הקצבות המזון היו גדולות יותר מאשר בגנרלגוברנמן; הגבלות התנועה היו חלקיות ומומשו רק בהדרגה; הוקם יודרנרט מרכזי, והוא שלט על כול קהילות האיזור. הדברים הללו יצרו ליהודי האיזור תנאי הישרדות טובים יותר משהיו לשאר יהודי פולין הכבושה.

היודנרט המרכזי, 'מרכז מועצות הזקנים היהודיות בשע"מ' (Zentrale Der Jüdischen Ältestenräte In Ostoberschlesien) הוקם בראשית 1940. במרוצת הזמן נכללו בו כ-45 קהילות, ובהן כ-100,000 יהודים. בשנת 1940 היה מספר היהודים בקהילות הגדולות שבתחום סמכותו של ה'מרכז': בבנדין 24,495; בסוסנוביץ – 22,407; בחשאנוב

(Chrzanow) – 6,807; בזאווירצ'ה (Zawiercie) – 6,030; בדומברובה גורניצ'ה
(Dabrowa Gornicza) – 5,663; באושווינצ'ים (Oswiecim) – 5,372; באולקוש
(Olkusz) – 2,707.

כמעט כול ימי קיומו עמד בראש ה'מרכז' משה מרין, ומושבו היה בסוסנוביץ. מרין נחשב לראש יודנרט תקיף, המטיל את סמכותו על הציבור היהודי. כלפי הגרמנים צידד מרין במדיניות צייתנית, ובאמצעותה, כך קיווה, יוכל לרכך את רוע גזירותיהם. הוא היה גם אדמיניסטרטור מוכשר. במסגרת ה'מרכז' פיתחו מרין והנהגה שהתגבשה סביבו פעילות מוסדית רבת היקף, שטיפלה בצורכי יהודי האיזור בכול תחומי החיים: סעד, בריאות, חינוך, תרבות, משפטים ועוד. באביב 1941 יכול היה מרין להצביע על סדרת הישגים מרשימים: הרעב באיזור היה קטן, יחסית; שיעור התמותה מסיבות טבעיות לא עלה (!); ברחובות לא הסתובבו קבצנים; לא היתה אבטלה באיזור; התקבלו החזרים מסויימים מלשכת הנאמנות המרכזית מזרח על-חשבון החרמת הרכוש; ולכול הפליטים, שלאחר פינוי אושווינצ'ים באפריל 1941 היה מספרם כ-10,000, נמצאה קורת גג. ההצלחות הללו נתנו לגיטימציה ציבורית למנהיגותו של מרין, למרות שרבים מיהודי האיזור ראו בו את עושה דברם של הנאצים.

על גורלם של יהודי שע"מ השפיעה מאוד הדרך שבה נוצל כוח העבודה שלהם. באיזור פעל 'ארגון שמלט', גוף כלכלי של הס"ס, ומאוקטובר 1940 גייסו הגרמנים באמצעותו צעירים יהודים למחנות עבודה בשלזיה העילית, בשלזיה התחתית ובחבל הסודטים. ב-20 באפריל 1942 היו כפופים לארגון 6,500 עובדי כפייה ב-40 מחנות עבודה. במחנות הופעלו הצעירים היהודים בעבודות התשתית שנדרשו לפיתוח הכלכלה של האיזור. עם התרחבות המשלוחים החלו אנשי הס"ס להשכיר את הצעירים היהודים גם לבעלי מפעלים ולבעלי פירמות קטנות בשלזיה העילית והתחתית, ושכר העבודה העשיר את קופת הארגון. בארגון המשלוחים למחנות העבודה לקחו חלק פעיל מוסדות היודנרט והמשטרה היהודית.

אנשי ארגון שמלט שלטו גם על ה'שופים' שהוקמו באיזור מראשית 1940. ה'שופים' סיפקו מוצרים לצבא הגרמני, בעיקר מוצרי טקסטיל והנעלה. בגדול שבהם עבדו בשיאו כ-6,600 פועלים יהודים. עד מאי 1942 כבר הועסקו מרבית המפרנסים היהודיים בשע"מ במסגרת המחנות או ה'שופים', בעבודה למען משק המלחמה הגרמני. גם הניצול ב'שופים' היה חמור: הפועלים היהודים היו חייבים לרכוש את כלי מלאכתם, הם הועבדו כ-10-12 שעות ביממה, ושכרם היה נמוך מצורכי מחיה מינימליים. ואולם, זמן רב הגנה תעודת 'עובד' שהנפיקו אנשי ארגון שמלט לעובד ה'שופים' מפני שילוח למחנות עבודה, ובפעולות הגירוש הראשונות התברר כי רבים מיהודי שע"מ היו מוגנים, כעובדים חיוניים בכלכלת המלחמה של הגרמנים. בימי המלחמה חלה תנופה רבה בפעילות תנועות-הנוער. למרות האיסורים וההגבלות שיקמו אנשי התנועות השונות את הקינים, ואף הרחיבו את היקפם. בשיאה הקיפה פעילות תנועות-

הנוער כ-2,000 בני-נוער. מרכזי פעילותם היו קיבוץ ההכשרה (ה'פארמה') בשרודולה (Srodula); ואגף הנוער שהוקם במסגרת ה'מרכז'. באמצעות המסגרות הללו הצליחו תנועות-הנוער לשמר ולפתח את תרבותם הייחודית גם בתנאי הכיבוש. בצד טיפוח הערכים הישנים התאימו תנועות-הנוער את פעילותן למציאות החדשה. במרבית הקבוצות נוצרו קופות לעזרה הדדית, קבוצות תנועתיות פעלו גם כקבוצות לימוד, ופעילי התנועות השתלבו בפעולות סעד, חינוך ותרבות של היודנרט.

בראשית 1942 נשלחו קבוצות ראשונות, בנות כמה מאות מיהודי שע"מ לאושוויץ. במאי 1942 החלה ההשמדה השיטתית. גל הגירושים הראשון היה בעיקרו מעין סלקציה רבת היקף. לאושוויץ נשלחו בעיקר נתמכי סעד, נכים, חולים, זקנים, ובעלי משפחות גדולות. בגירושים הראשונים נכללו גם פליטים רבים. בין מאי לראשית יולי 1942 חוסלו כך רוב הקהילות הקטנות באיזור: אולקוש; קלובוצק (Klobuck); יאווז'נו (Jaworzno); זומבקוביצה (zabkowice); גרויצה (Grodziec); טשביניה (Trzebinia); זאטור (Zator) ועוד. האוכלוסייה היהודית בעיירות הללו, שנחשבה בעיני הגרמנים ל'בלתי פרודוקטיבית' שולחה לאושוויץ. קבוצות של צעירים נשלחו למחנות העבודה, ואילו שאר התושבים הכשירים לעבודה רוכזו בעשר ערים גדולות שבהם פעלו 'שופים'. לאושוויץ נשלחו גם אלפי יהודים מהערים הגדולות. הגירושים הגדולים התרחשו בסוסנוביץ (3,600 יהודים); בבנדין (3,200); בחשאנוב (3,000) ובזאוורצ'ה (2,000). ב-12 באוגוסט 1942 הגיעה הפעולה לשיאה, ולאחר תרגיל הטעייה של הגרמנים נערכה סלקציה רבת היקף בכ-50,000 יהודי בנדין, סוסנוביץ ודומברובה גורניצ'ה. כ-25% מהם גורשו לאושוויץ.

עם סיום התהליך נעשו כול יהודי שע"מ ששרדו כפופים לארגון שמלט, ולפיכך נחשבו ל'עובדים חיוניים' למשק המלחמה של גרמניה. אלפי נשים, ילדים וזקנים נהפכו אז לפועלים ב'שופים', ובהם הועסקו במאי 1943 בבנדין בלבד כ-13,000 יהודים וכמספר הזה בסוסנוביץ. המשך הגירושים נדחה, ועד שחודשו כעבור כשנה, לא היו באיזור גירושים רבי היקף לאושוויץ, להוציא את חיסול חשאנוב בפברואר 1943 (כ-3,000 יהודים). שיעור ההישרדות, על-פי מספר היהודים שחיו בערי שע"מ בראשית 1943, היה כ-50%, ועם הצעירים שבמחנות – כ-65%.

בגל הגירושים הראשון מילאו מוסדות היודנרט והמשטרה היהודית תפקיד פעיל בריכוז המיועדים לגירוש, במיונם ובשמירה עליהם. כאמור היה מרין סבור כי כדי להציל את מירב היהודים יש למלא בנאמנות את פקודות הגרמנים. המרירות על מרין והמשטרה היהודית בשל כך החלישה את מעמד היודנרט בציבור היהודי. אך ככול שחלף הזמן והגירושים לא התחדשו, כן התבצר מחדש מעמדו של מרין. את שיעור ההישרדות הגבוה יחסית זקף מרין לזכות מדיניותו בעת הגירושים, ולזכות מדיניות ה'הצלה בעבודה', שהטיף לה עם סיומו.

על רקע התגובה לגירושים נגרם קרע בין מרין ובין תנועות-הנוער. באוגוסט 1942, הוקמה מחתרת של כול תנועות-הנוער החלוציות. תחילה הצטמצמה פעילות המחתרת, בהעדר נשק וקשרים עם הפרטיזנים, לפעולות ארגון ותעמולה. באביב 1943 העבירו קשריות המחתרת משלוחי נשק קטנים מורשה והוחל באימונים. הוקמה גם סדנה לייצור פצצות בית, נחפרו בונקרים להתגוננות, והוכנו תוכניות להצתת הערים הגדולות אם יתחדשו הגירושים. ביוני 1943 נערכו שתי פעולות לחטיפת נשק מגרמנים. ביולי 1943 יצאו 20 חברי מחתרת להצטרף לפרטיזנים, אך נפלו במלכודת הגרמנים.

בין ינואר ליוני 1943 פיתחה המחתרת גם פעילות הצלה. באמצעות לשכת 'החלוץ' בז'נווה הגיעו לזגלמביה דרכונים דרום אמריקניים, ובעזרתם קיוו אנשי המחתרת להגיע למחנות מעצר לנתיני חוץ. הפעילות ההיא, שבמרכזה עמדו אנשי המחתרת, הקיפה מאות ואולי אלפים מתושבי זגלמביה, אך רק כ-20 ניצלו באמצעותה.

על רקע ההכנות להתגוננות ופעילות ההצלה, התפתח סכסוך בין הנהגת היודנרט ובין אנשי המחתרת. הסכסוך הגיע לשיאו באביב 1943, כאשר הסגיר מרין לידי הגסטפו שניים ממנהיגי המחתרת החלוצית, ושמונה צעירים שנחשדו בפעילות קומוניסטית. העשרה הוצאו להורג, מרין אף ניסה לשווא פעמים מספר להגביל את פעילות המחתרת בתחום הדרכונים.

בהתאם למדיניות הינריך הימלר לרכז את שרידי יהודי פולין במחנות עבודה גדולים, הוקמו באביב 1943 גטאות גם בזגלמביה. רק במאי 1943 הושלם ריכוז יהודי בנדין וסוסנוביץ בגטאות קמיונקא (Kamionka) ושרודולה. אותה עת עדיין היתה מגמת הגרמנים באיזור להמשיך ולנצל את היהודים ככוח עבודה. כעבור חודש השתנתה המגמה והוחלט לחסל את הגטאות. ב-21 ביוני 1943 גורשו מרין ואחדים מעוזריו הקרובים לאושוויץ. למחרת גורשו המונים מגטאות בנדין וסוסנוביץ. באותו חודש חוסלו גם קהילות 'צ'לאדז' (Czeladz), סטישמישיץ (Strzemieszyce), ומודז'וב (Modrzejow). ב-1 באוגוסט 1943 חוסלו גטאות בנדין וסוסנוביץ, ויותר מ-30,000 יהודים נשלחו לאושוויץ. בגירוש השתתפו 797 שוטרים וחיילים, והוא ארך כשבועיים וחצי, הרבה מעבר לתכנון המקורי. הגרמנים נתקלו בקשיים: היהודים היו מוכנים לגירוש, ורבים מהם הסתתרו בבונקרים. בשלושה מקרים פתחו יהודים באש על גרמנים. בקרב שניהלו מתוך בונקר שבעה חברי 'דרור' בהנהגת ברוך גפסק ופרומקה פלוטניצקה, נהרג איש ס"ס ואחר נפצע. הבונקר עצמו נלכד וכול הלוחמים נספו.

ב-26 באוגוסט 1943 חוסלה הקהילה האחרונה באיזור, משגורשו לאושוויץ כ-2,500 יהודי זאוורצ'ה ששרדו עד אז בחסות בית-חרושת שייצר מדים לחיל האוויר הגרמני. באיזור הוקמו מספר מחנות חיסול, ובהם הועסקו כ-1,300 יהודים בחיסול היהודים. בהדרגה נשלחו לאושוויץ גם תושבי המחנות ההם, עד לגירוש האחרון בינואר 1944.

לאחר החיסול הסופי הצליחו כ-80 מחברי 'הנוער הציוני' וקרובים להם להימלט ולהגיע לבודפשט. מרביתם הגיעו לשם לאחר שחצו את הגבול לסלובקיה בהרי הקרפטים, ואחרים

ניצלו מוסוים לפועלים פולנים היוצאים לעבודה בגרמניה ובאוסטריה. בדצמבר 1943 הגיעה לסלובקיה עוד קבוצה של כ-25 משרידי המחנת החלוצית. עשרות ואולי אף מאות יהודים יחידים הצליחו אף הם להבריח את הגבול ולהגיע לסלובקיה ומשם להונגריה.